

Світлана НАУМЕНКО

ГЕОГРАФІЧНА СКЛАДОВА ЗМІСТУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ ТА ПІДРУЧНИКАХ 1900–1917 Р.

На початку ХХ ст. територія України була поділена між Російською та Австро-Угорською імперіями. Українські землі в їх складі перебували на становищі колоній. Робилося все, щоб ліквідувати етнонаціональну й соціокультурну самобутність українського населення. Однак українська прогресивна громада виступала за збереження самобутності свого народу через українізацію школи. І лише в 1917 р. мети було досягнуто: створено Центральну Раду, яка приділяла багато уваги українізації всіх типів шкіл, їх національного спрямуванню, а також підготовці, виданню та перевиданню підручників, у тому числі українською мовою.

Отже, 1900-1917 рр. – це період боротьби українського народу за свою незалежність та за українізацію школи.

У цей період початкова школа давала мало знань, але активно прищеплювала віру в Бога і вірність царському престолові. Географія в початкових класах була другорядним навчальним предметом. Методика викладання її була примітивною і застарілою. Ніяких пояснень на уроках учитель не давав, оскільки сама географія вважалася непояснювальним предметом. Уся робота в класі (як і позакласна) зводилася до запам'ятовування географічних об'єктів, тобто «процвітав номенклатурний напрям у шкільній географії». Від учнів учителі вимагали лише запам'ятовування та зазубрювання.

Обов'язковим видом занять на уроках географії було креслення і розмальовування карт та складання діаграм й картограм. Дітям був цікавий цей вид роботи, але він забирав багато часу і зовсім не поглиблював їхні географічні знання.

Гальмом у розвитку шкільної географії була також недостатня кількість географічних матеріалів для потреб саме шкільної географії, зокрема карт, атласів, картин, підручників та інших засобів наочності, а також недосконалі методи навчання. Учителі часто не володіли достовірними знаннями (географію викладали переважно історики). Учителів із спеціальною підготовкою не було, оскільки в університетах не існували географічні факультети. На природничих факультетах з 1887 р. читалися тільки курси загального землезнавства та метеорології.

Отже, на початку ХХ ст. місце географії серед інших навчальних предметів у початковій школі було невизначене. Кожна школа, а школи були різнопланові (жіночі й чоловічі гімназії, відомчі й реальні училища і т.п.), залежно від свого статусу (наявність учителів, підручників, наочних матеріалів тощо), розробляла програми з усіх навчальних предметів.

Наприклад, у жіночих гімназіях уроки географії з 1 по 4 клас були двічі на тиждень. Причому в 1 класі викладався короткий курс з математичної і фізичної географії та вивчався огляд земної кулі за глобусом і півкулями, у 2 класі – загальний огляд та політичний поділ Європи, в 3 класі – Російська імперія, у 4 класі – загальний огляд та політичний поділ Азії, Африки, Америки, Австралії [14, с. 13, 24-34, 66].

У чоловічих гімназіях географію також викладали з 1 по 4 класи двічі на тиждень. Однак, програма була вже іншою. Так, у 1 класі вивчався короткий курс із математичної і фізичної географії та огляд земної кулі за глобусом і півкулями, у 2 класі – короткий огляд Російської імперії, а також фізичний, політичний та етнографічний опис Австралії, Африки, Азії й Америки, у 3 класі – Європа, у 4 класі – Російська імперія [5, с. 47-53].

У реальних училищах географію вивчали з 1 по 4 класи двічі на тиждень: у 1 класі – короткі відомості з математичної і фізичної географії та короткий огляд земної кулі за глобусом і півкулями, у 2 класі – короткий огляд Російської імперії; фізичний та етнографічний опис Азії, Африки,

Америци й Австралії з переліком найважливіших держав, у 3 класі – фізичний та етнографічний огляд держав Західної Європи з їх колоніями, у 4 класі – огляд Російської імперії з коротким повторенням географії Європи [3, с. 74-75, 115-119].

На нашу думку, в реальних училищах була найвдалішою послідовність вивчення курсів географії: від світу до своєї країни. Хоча правильніше було б вивчати спочатку свою батьківщину, потім свою частину світу, а на закінчення – земну кулю, бо лише таким чином знання учнів могли поширюватися і поглиблюватися.

У пояснювальних записках до програм повідомлялося, що вони є орієнтовними. В них обов'язковим був лише розподіл матеріалу за класами, а розміщення матеріалу в кожному окремому класі – на розсуд педагогічних рад. Крім того, зазначалося, що курс 1 класу повинен бути наочним і супроводжуватися екскурсіями, тобто розпочинатися з вивчення своєї батьківщини. У 1 та 2 класах відомості з математичної й фізичної географії розміщувалися відповідно до методичного принципу «від найпростішого до найскладнішого». Факти подавалися у взаємозв'язку. Географічний номенклатурі не надавався пріоритет. Цифровий та статистичний матеріал мав засвоюватися за допомогою найпростіших картограм і діаграм. На уроках вчителі використовували всі засоби навчання, зокрема наочність.

До програм додавався список підручників, за якими повинні навчатися учні.

Підручники 1900-1917 рр. можна поділити на дві групи. Критеріями поділу є зміст, наявність методичного оформлення та ілюстративного і картографічного матеріалу.

Авторами *першої групи* підручників були: А. Баранов і Н. Горелов, П. Белоха, А. Бризгалов, Л. Воронецький, М. Давидкін й І. Селезньов, В. Делекторський, М. Заменгоф, А. Іванов, А. Кронеберг, Е. Лебедев,

І. Матченко, Н. Раєвський, Д. Семенов, К. Смирнов, А. Ступель й Е. Глов, К. Турчаківський [1; 4; 12; 16; 17; 19; 20].

Ці автори не турбувалися про доступність підручників для дітей відповідного віку. Матеріал подавався без дотримання методичних принципів «від найближчого до найдалшого» та «від найпростішого до найскладнішого».

Кожний розділ підручника містив здебільшого перелік географічних назв. Не було пояснень, загальних характеристик, не пояснювалися й зв'язки між географічними явищами й об'єктами. Тобто, переважала описовість у викладі, все було «розкладено за рубриками». Усі географічні відомості між собою ніяк не пов'язувалися, ніяких цілісних уявлень про природу, частини світу чи країни у дітей не створювалися. Добір матеріалу дуже часто був випадковим. Зміст хибував на застарілі, часто неправильні фактичні дані.

Розміщення частин світу, країн, певних територій ніяк не мотивувалося і не систематизувалося. Райони в Російській імперії інколи виділялися некоректно й об'єднувалися різні території та роз'єднувалися подібні.

Далеким від належного був методичний апарат підручників: у них не містилося запитань та завдань для повторення, самостійних робіт для учнів.

Велике значення для дітей у початковій школі має ілюстративне оформлення підручника. Однак, у підручниках цієї групи ілюстрацій було дуже мало, або й зовсім не було. До того ж вони часто не пов'язувалися з текстом, а більше були розраховані на зовнішній ефект, ніж на передачу географічної інформації.

Відомо, яке значення під час вивчення географії має карта. На початку ХХ ст. одним з основних завдань географії в початковій школі було навчити учнів працювати з картою. Однак досягти цього було важко, оскільки в підручнику з географії не містилося жодної карти.

Мова підручників була сухою і далекою від образної.

Е. Лебедев, Л. Воронецький та Н. Раєвський, наприклад, у своїх підручниках вчили учнів напам'ять креслити контури кожної частини світу, материків.

Отже, зміст підручників *першої групи* був розрахований переважно на механічне заучування.

До *другої групи* належать підручники, автори яких розміщували матеріал відповідно до методичних принципів «від найближчого до найдалшого» або «від найпростішого до найскладнішого».

У підручниках є намагання дати цілісну картину природи Землі, частин світу, країн, тобто загальні характеристики, пояснення, зв'язки між географічними явищами й об'єктами. Отже, кожний розділ логічно пов'язувався з попереднім.

Підручники для 2 і 3 класів були типово «країнознавчими»: у кожній частині світу та кожній окремій країні подавалися основні відомості про природу, населення і господарство.

У підручниках для 3 класу країни світу вивчалися за варіантами: сусіди Росії, найважливіші країни для Російської імперії, мовні групи (слов'янські, романські та германські). Хоча причини виділення таких груп авторами ніяк не мотивувалися.

У цій групі підручників є запитання та завдання не тільки для учнів, а й для вчителя. Багато ілюстрацій і карт робили вивчення географії не тільки цікавим, а й доступним та зрозумілим. Усі географічні об'єкти, які є в підручнику, відображалися на картах.

Автори підручників давали дітям поглиблені знання про Всесвіт, частини світу, країни, свій рідний край та вчили їх працювати з картою.

Однак, ці підручники різнилися між собою.

Так, І. Янчин у підручнику для 1 класу між математичною та фізичною географією вмістив розділ топографії. Цей розділ дає перелік назв частин Світового океану та рельєфу суходолу, спонукає вчителя робити короткий

огляд земної кулі з конкретними поясненнями, щоб підготувати учнів до розуміння понять загальної фізичної географії. У 2 класі автор розміщує частини світу в порядку «від найпростішого до найскладнішого», а саме: Австралія, Африка, Азія, Америка.

А. Лінберг у передмові до підручника «Початковий курс географії», зокрема, зазначав, що вивчення треба розпочинати не з математичної географії, а зі спостережень над знайомою учням навколишньою місцевістю, із зображення її на плані та карті, поступово розширюючи світогляд розповідями про більш далекі країни, причому «засвоєння географічних термінів та необхідних понять з математичної та фізичної географії йде у міру необхідності». Однак, автор обмежується лише порадами для вчителя, що їх викладено в передмові, бо, на його думку, «своя» місцевість у кожній школі особлива, і вчитель має сам визначати, як її вивчати [1].

У підручнику для 2 класу А. Лінберг розміщує частини світу не за принципом «від найближчого до найдалшого», а «від найпростішого до найскладнішого»: Австралія, Африка, Америка, Азія.

У підручнику Ф. Пуциковича «Географія для народних та інших елементарних училищ» матеріал розміщено у такому порядку: рідний край (початкові відомості із загальної фізичної географії, враховуючи місцеві особливості); батьківщинознавство (тобто, географія Росії); народознавство (тобто, географія Європи, а потім й інших частин світу); землезнавство (тобто, початок математичної географії); Всесвіт (Сонце, зірки, планети). Інакше кажучи, вивчення географії здійснюється за принципом «від найближчого до найдалшого».

А. Герд у підручнику з географії важкі для дитячого сприймання речі або взагалі не дає, або обмежується простим описом. Наприклад, «карта – це зображення земної поверхні, також окремих держав на папері або на якійсь іншій площині». Автор не пояснює причин явищ, які ним описуються. Недоліком цього підручника є те, що в ньому не подано карт.

У підручника С. Меча багато нарисів та розповідей. Хоча вони і «літературні», але все ж пробуджують у дітей інтерес до читання географічних книжок [11].

А. Крубер, С. Григор'єв, А. Барков та С. Чефранов у початковому курсі географії після вступу, який дає уявлення про план і карту, вміщують тексти здебільшого описового характеру: поверхня суходолу; води суходолу; море та його частини; потім – розділ «Земна кулі» з викладом основних відомостей з математичної географії, за ним – матеріал про океан, повітря, клімат, рослини, тваринний світ, людину; останній розділ – короткий огляд Росії [10].

Автори, враховуючи вік учнів, спрощують поняття або взагалі залишають явища без пояснення і висновків.

Г. Іванов у початковому курсі географії теми з математичної та фізичної географії викладав почергово за ступенем складності, починаючи з найлегшого, поступово підходячи до складного. У результаті складалася така послідовність тем: «План та карта»; «Що можна спостерігати на рівнині»; «Гори»; «Повітря»; «Море»; «Форма Землі»; «Рух Землі навколо осі»; «Градусна сітка та карта півкуль»; «Огляд поверхні Землі за глобусом та картою»; «Рух Землі навколо Сонця»; «Клімат»; «Картини природи та життя людей»; «Людина» [8; 9].

Спрямування викладу – «від найближчого до найдалшого». У підручнику немає наукової системи викладу, багато неточних визначень.

Г. Іванов дбав, щоб повідомити першокласнику тільки те, що той міг засвоїти. У підручнику подавалися не поняття, а уявлення.

У підручнику «Перші уроки із землезнавства», створеному С. Персональним, багато уваги приділено плану й карті [13].

Матеріал у ньому автор розмістив в такій послідовності: математична географія (вигляд Землі; лінії на глобусі; земна вісь; півкулі; картина; план та карта); топографія в поєднанні з фізичною географією (про материки, океани

та повітря); життя на земній кулі (рослини, тварини; чисельність людей на Землі, образ життя, раси, віросповідання, форми правління, найважливіші держави); математична географія (географічна сітка; широта і довгота, географічне положення; добовий рух, річний рух Землі і т.п.).

Розміщення в підручнику топографічного матеріалу дуже важливе для створення в учнів чіткого уявлення про земну кулю і для розвитку в них навичок з читання карти.

У підручнику С. Персонального «Перші уроки із землезнавства» є рубрика «Список посібників», де карти, картини, глобуси, рельєфи, прилади тощо розподілено за розділами книжки.

З 1900 р. почали з'являтися перші підручники українською мовою. Це були спочатку переклади російських видань. Таким був підручник К. Беноні й Татоміра, що належав до першої групи підручників, хоча у ньому і траплялися найпростіші питання та вправи для учнів [2].

Коротко згадаємо україномовні підручники, що належать до другої групи.

Підручники з географії Г. Іванова у трьох частинах українською мовою майже нічим не відрізнялися від російських видань цього автора. Тільки в підручнику для 1 класу замість розділу «Короткий огляд Росії» подано «Короткий огляд України», в якому є інформація про розміщення України, її кордони, поверхню, клімат, річки, ґрунт, рослини та тварини, населення й діяльність жителів, торгівлю та шляхи сполучення. В розділі «План та карта» – малюнок Києва, а не Петербурга. Наприкінці підручника вміщено фізичну карту України з її державними та етнографічними межами, шкалою висот і глибин, населеними пунктами й річками [6; 7].

Підручник П. Ставничого «Географія для першого ступеня науки» починається з вивчення рідного краю та батьківщини. Однак, матеріал, поданий в ньому – дуже складний. Підручник не розрахований на учнів. Це –

конспект для вчителя. Книжка не має карт, малюнків, запитань й завдань для учнів [18].

Дуже погана мова і термінологія підручника. Автор вживає російські слова і терміни, наприклад, «наглядний», «непригідні», «склон» тощо, «пласт» – замість «шар», «пролив» – «протока», «залив» – «затока» та ін.. П. Ставничий весь час плутається між двома термінами: «грунт» та «почва», які вживає одночасно на сторінках свого підручника.

С. Русова була першою, хто описував Україну в її етнографічних межах, тобто разом з Галичиною і Буковиною, які до 1939 р. не були ні українськими, ні російськими територіями.

Підручник початкової географії С. Русової містив не лише завдання і запитання до учнів («виміряти...», «визначити...», «зліпити...», «посадити...» та ін.), а й поради для вчителя. Наприклад, «показати малюнок», «піти на вулицю з компасом...» тощо. Він був цікавий і доступний для дітей молодшого шкільного віку та вчителів.

Описуючи явища природи в «Початковій географії», С. Русова відштовхувалася від чуттєвого досвіду дітей, від їхніх знань про близьке оточення. Однак, у другому виданні (1918 р., перше видання – 1911 р.), на нашу думку, бажано було б вивчення географії розпочати з батьківщини, а не світу, як у авторки. І на прикладі своєї Вітчизни вивчати поверхню, води, повітря, рослини, тварини тощо, поширюючи та поглиблюючи ці знання під час вивчення світу [15].

Отже, з 1900 р. на території України почали виникати школи з українською мовою навчання. Тоді ж і постала потреба в українських підручниках. Цю прогалину спочатку почали заповнювати перекладні підручники російських авторів, а пізніше – українські. Українські автори створювали цікаві й пізнавальні підручники, які робили географію доступнішою для учнів початкових класів.

Однак, багато вчителів не зуміли використати поради авторів і зводили викладання географії до словесного методу, не поводячи екскурсій, не пояснюючи матеріалу та не відтворюючи цілісного уявлення про природу, частину світу, країну тощо. Усе це призвело до того, що в 1900-1917 рр. викладання географії в початковій школі залишалося на дуже низькому рівні.

Сьогодні, з переходом початкової школи на новий термін навчання (4-річний), нову структуру і зміст, треба враховувати досвід того періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранский Н. Н. Исторический обзор учебников географии (1876-1934). – М. : Государственное издательство географической литературы, 1954. – 502 с.
2. Беноні К., Татомір. Короткий начерк географії до шкільного ужитку. – Другий наклад. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – 79 с.
3. Горбунов Н. Программы, учебные планы и правила реальных училищ с новыми объяснительными записками Министерства Народного Просвещения. – М. : Изд-во книжного магазина А. Г. Кольчугина, 1902. – 132 с.
4. Давыдкин М., Селезнев И. География для народных училищ. – 4-е изд. – М. : Издание т-ва И. Д. Сытина, 1915. – 160 с.
5. Елисеев В. Программы и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (С наглядными дополнениями и разъяснениями). – 9-е изд. – Одесса : Книгоиздательство «Родное слово», 1912. – 168 с.
6. Иванов Г. И. Початковий курс географії. Частина перша / Переробив для українського видання проф. В. П. Буданов. – К. : Державне видавництво України, 1924. – 120 с.
7. Иванов Г. И. Початковий курс географії. Частина третя: Європа. – К. : Державне видавництво України, 1929. – 184 с.
8. Иванов Г. И. Начальный курс географии. Часть 1-я. – 12-е изд. – Петроград, 1922. – 160 с.
9. Иванов Г. И. Начальный курс географии. Часть 2-я: Азия, Африка, Америка, Австралия. – 4-е изд., доп. рассказами о путешествиях. – СПб. : Издание Г. И. Иванова, 1913. – 204 с.

10. Крубер А., Григорьев С., Барков А., Чефранов С. Начальный курс географии. – 12-е изд. – М. : Типолитография т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1916. – 156 с.

11. Меч С. Первые уроки географии. – М. : Типолитография Высоч. утвержд. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1892. – 112 с.

12. Нечаев А. П. Начальный курс географии с методической точки зрения и объяснительная записка у 24 изд. «Учебника всеобщей географии» П. Н. Белохи, переработ. по поруч. и при содейст. А. П. Нечаевым и А. Ф. Соколовым. – М. : Типография т-ва И. Д. Сытина, 1909. – 93 с.

13. Персональный С. К. Первые уроки по землеведению. (Курс географии 1 класса средних учебных заведений). – М. : Типография т-ва И. Д. Сытина, 1904. – 128 с.

14. Португалов А. В. Толковые программы и правила женских гимназий Министерства Народного Просвещения и Ведомства учреждений Императрицы Марии, Мариинских женских институтов и училищ, а также женских городских 6-тиклассных школ с курсом гимназии. – 6-е изд. – К. : Книгоиздательство И. И. Самоненко, 1916. – 128 с.

15. Русова С. Початкова географія. – 2-е вид., перероблене автором. – К. : Видавниче товариство «Друкаръ», 1918. – 118 с.

16. Семенов Д. Уроки географии. Часть 1 : Элементарный курс. – 21-е изд. с 9-ю чертежами. – М. : Издание книжного магазина В. В. Думнова, 1903. – 72 с.

17. Смирнов К. Учебная книга географі: Общие сведения. Курс низших учебных заведений. – 36-е изд. – СПб. : Типография Э. Арнольда, 1896. – 84 с.

18. Ставничий П. Географія для першого ступеня науки. – К. : Накладом Видавництва «Серп і Молот», 1918. – 52 с.

19. Турчаковский К. Учебник начальной географии. Курс 1 : Первоначальные сведения из географии математической, физической и политической. – 2-е изд., испр. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1886. – 90 с.

20. Турчаковский К. Учебник начальной географии, в трех курсах. – Курс 3 : Страны Западной Европы. – 11-е изд. (напечатанное без изменений). – К. : Типография С. В. Кульженко, 1908. – 127 с.